

**ОБРАЗ "ТРИУМФУЮЧОГО ЦЕЗАРЯ", "БЛАГОРОДНОГО КОРОЛЯ ФРАНЦИСКА",
ЗА "ЩОДЕННИКОМ ЛУЇЗИ САВОЙСЬКОЇ"**

У статті проаналізовано, створений Луїзою Савойською, образ Франциска I як "славетного та триумфуючого Цезаря". Визначено основні мотиви та цілі, якими керувалася графиня, формуючи даний образ.

Ключові слова: Франциск I, Луїза Савойська, щоденник, образ, "триумфуючий Цезарь".

Франциск I (1515 – 1547), праправнук Карла V, син Карла Ангулемського був засновником молодшої гілки правлячої династії Валуа. Маючи в своєму генеалогічному дереві таких знаменитих предків, Франциск, однак, не був прямим спадкоємцем французького престолу. Тому на шляху до трону, йому довелося здолати немало перешкод. Свідками і людьми, які разом з ним долали ці труднощі та підтримували амбіції юного потенційного престолонаслідника були його мати, графиня Ангулемська Луїза Савойська, а також сестра Франциска – Маргарита. Існування такого родинного "тріо любові та взаєморозуміння" з ранніх років допомогло Франциску усвідомити себе реальним претендентом на королівський трон [1, с. 142]. Згодом мати та соратниця в державних справах, Луїза Савойська, активно підтримувала заходи короля, спрямовані на формування французького абсолютизму в його ранніх формах.

Свідченням материнської любові та відданості, але, водночас, і жаги до влади та впливу, став "Щоденник Луїзи Савойської", який по суті є не стільки мемуарами графині, як хронікою першої половини правління її "Цезаря", Франциска I. Для дослідження особистості Франциска та процесу формування його як монарха дане джерело є надзвичайно цінним, адже висвітлює не просто хронологію подій життя та правління. Окрім історичних фактів, які несуть інформацію про внутрішньо та зовнішньополітичну діяльність Франциска I, "Щоденник" транслює чіткі образи сучасників графині, в тому числі і її сина, які й були творцями історії Франції першої половини XVI ст.

Спершу кілька слів щодо самого "Щоденника Луїзи Савойської". Події, описані в "Щоденнику", охоплюють період 1459 – 1522 рр. Існуючі публікації твору, що є у розпорядженні сучасних дослідників, виконані за збіркою документів, яку ще в 1660 р. видав Самюель Гюшенон. На сьогоднішнє місцезнаходження оригіналу є невідомим, проте автентичність даного джерела ґрунтовно доведена в 1904 р. французьким дослідником Анрі Озе [7, с. 78; 10, с. 56]. Вчений вважав, що даний твір ніколи не вівся як щоденник, хоча деякі замітки могли створюватися протягом певного часу. Все ж найвірогідніше, що датою створення або компіляції "Щоденника" є 1522 р. [10, с. 56]. Це, в свою чергу, пояснює лаконічність повідомлень: описуючи події минулих десятиліть, Луїза подає лише основну інформацію (дату, місце та учасників дії). Інколи в тексті трапляється невелика похибка в днях або місяцях, тому варто робити перехресну перевірку з іншими джерелами. Не дивлячись на стислість інформації, "Щоденник" не позбавлений суб'єктивних оцінок та суджень, притаманих мемуарам. В творі чітко прослідковуються моменти, пов'язані зі знаковими подіями в житті її сина, де графиня проявляє як позитивні так і негативні емоції. Саме ці її оцінки й формують образ Франциска, тому є найбільш цікавими для дослідника.

Як зазначалось вище, висвітлення подій у "Щоденнику" завершується 1522 р. Саме цей період (1515 – 1522) в житті Франциска дослідник Жак Жаккар назвав "часом успіху" [5, с. 7]. Наступний етап (1522 – 1530)

вчений визначив як "велика криза", на який припали зрада коннетабля Бурбона, поразка при Павії, мадридський полон французького короля та інші військові невдачі [5, с. 131]. Тому не дивно, що Луїза Савойська закінчила "Щоденник" саме на 1522 р., а звідси прослідковується і мета його написання – прославлення сина та його возвеличення на престолі Франції.

Ймовірно, це була не основна ціль написання даного джерела, адже "Щоденник Луїзи Савойської" створювався вже після того як Франциск став королем. Проте графиня, яка, очевидно, переслідувала й іншу мету, впевнено вимальовує образ "триумфуючого і славетного Цезаря". Варто відзначити, що однією з найбільш знакових, але невдалих подій для Франциска I у його "час успіху", були вибори імператора Священної Римської імперії, які він програв Карлу I Іспанському. Це боляче вдарило як по інтересах французької корони, так і по особистих амбіціях молодого монарха. Тому не виключено, що Луїза Савойська своїм "Щоденником" відстоює думку достойності її сина титулу імператора, що ми спробуємо прослідкувати в цьому дослідженні.

Проблема формування образу Франциска I за "Щоденником Луїзи Савойської", а в більшій мірі причини "материнського опортунізму" графині, частково висвітлювались в спеціальному дослідженні Джона Ф. Фрімена [7]. Окремі аспекти щодо неоднозначності створеного образу Франциска його сучасниками, у тому числі й Луїзою Савойською, були розглянуті в монографії Ж. Жаккара [5]. Актуальними в дослідженні даного питання є й загальні праці, присвячені політичній історії Франції періоду правління Франциска I. Так, на особистості монарха та його стосунках з сім'єю побіжно зупинився в своїй роботі представник третього покоління школи "анналів" Е. Ле Руа Ладюрі [1]. Також політичний портрет Франциска I вимальовали в загальних працях французькі історики А. Лемонньєр [8], Ж. Арлетт [2], Л. Буркен [4]. Таким чином, це питання хоча й входило в поле наукових інтересів, в першу чергу, французьких дослідників, але, на жаль, предметом систематичного дослідження поки що не стало, а отже, потребує додаткового вивчення.

Дослідження образу "триумфуючого Цезаря" та "благородного короля Франциска" вимагає додаткового співставлення та аналізу тексту "Щоденника" у більш широкому контексті, а також визначення завдань та мети, які ставила перед собою Луїза Савойська, створюючи даний образ.

Описана Луїзою Савойською, події з життя Франциска I, починаючи від його народження і до 1522 р. несуть в собі відбиток її прагнення написати історію правління сина, достойного спадкоємця французького престолу. Свідченням цього є підбір "вигідних" фактів, адже далеко не вся інформація про життя "короля-рицаря" знайшла відображення в "Щоденнику". Більше того, дійсно важливі факти, які мали для Франциска негативне значення, були повністю упущені. Також засобами формування образу величного монарха були імена та епітети, якими вона його наділяє.

Так, повідомляючи про народження сина, що сталося в м. Коньяк 12 вересня 1494 р., Луїза Савойська називає його "Франциск, Божою милістю, король Франції, і мій миролюбний Цезар" [6, с. 88]. Також графиня вживає фрази "мій король, мій сеньйор, мій Цезар і мій син", "мій Цезар", "Король мій син" ("mon roi, mon seigneur, mon César et mon fils", "mon César", "Roi mon fils") [6, с. 88, 90, 91, 92]. При цьому надляє його означеннями "миролюбний", "славетний", "тріумфуючий" ("pacifique", "glorieux", "trionphant") [6, с. 88, 90]. Прослідковується часте вживання імені "Цезар", що асоціюється зі славою, тріумфом та військовими успіхами. Адже так як Гай Юлій Цезар зумів розширити римську державу та зміцнити центральну владу, так і Франциск прагнув приєднати до Франції нові території та зробив великий крок у бік абсолютизму. Тому очевидно, що Луїза свідомо обрала для сина саме такий образ.

Проте Франциск, в образі войовничого "Цезаря" не виступає агресором. Французький король – "миролюбний Цезар", а ведення тривалих воєн за відвоювання Міланського герцогства є цілком справедливими. Ці війни, в ув'язненні графині, були проявом законного права повернути Франції те, що їй належить.

Проте, перш ніж прийти до своєї цілі, Луїзі Савойській доводилось відстоювати інтереси свого сина, наскільки це було можливо в умовах неприязні до її сім'ї з боку королеви Анни Бретонської, що пояснюється відсутністю прямого спадкоємця. Луїза, в свою чергу, також вбачала потенційну небезпеку для її "Цезаря". Свідченням цього є запис в "Щоденнику" між 1502 та 1507 рр., в якому графиня пише: "Анна, королева Франції, в Блуа, в день святої Агнеси, 21 січня, мала сина; але він не міг затримати возвеличення мого Цезаря, оскільки він позбавився життя. В цей час я була в Амбуазі, в моїй кімнаті, і бідний пан, який служив моему синові та мені, постійний в своєму смиренні та вірності, приніс мені перші новини" [5, с. 88]. Для графині ці новини були приємними. Як бачимо, ніякого співчуття королеві, а навпаки, прихована радість від смерті новонародженого престолонаслідника, який тепер вже не міг "затримати возвеличення її Цезаря".

Смерть Людовіка XII у 1515 р., який так і не дав прямого спадкоємця, відкрила Франциску прямий шлях до престолу. Таким чином, "першого дня січня 1515 року, Франциск став королем Франції" [6, с. 89]. Повідомлення Луїзи про довгоочікувану коронацію сина закінчується тріумфуючою фразою: "За це, я безмірно зобов'язана Божественному милосердю, яке щедро винагородило мене за всі труднощі та неприємності, з якими я зіткнулася в перші свої роки, в цвіту моєї юності. Смирнення завжди було зі мною, а терпіння ніколи мене не покидало" [6, с. 89]. Це була довгоочікувана подія в житті жінки, яка рано залишившись вдовою [6, с. 87], присвятила всю себе вихованню дітей. Водночас, Луїза Савойська, віддалена від королівського двору через конфронтацією з королевою Анною, із зацікавленням слідувала за державними справами, не полишаючи надії на королівський престол для її "Цезаря".

Першою визначною подією початку правління Франциска I стала битва під Маріньяно (1515 р.) – найвдаліша військова кампанія короля. Армія Франциска відзначалась мобільною та новітньою артилерією під керівництвом досвідченого обер-шталмейстера Галіо Желуйяка, що давало їй явну перевагу [5, с. 84]. В цій сутичці французи зуміли подолати швейцарських найманців, союзників Міланського герцога Максиміліана Сфорца, які в той час вважались непереможними. Звісно, ця подія знайшла відображення в "Щоденнику". Луїза детально зупиняється на перебігу битви, додатково

наголошуючи на її складності і відповідно підвищуючи значення перемоги. Графиня пише: "13 вересня 1515 року, в четвер, мій син переміг та розгромив швейцарців біля Мілану; битва розпочалась о п'ятій годині по полудні і тривала всю ніч і закінчилась тільки в одинадцятій годині ранку; цього ж дня, я покинула Амбуаз, і направилась пішки до Нотр-Даму де Фонтен, щоб доручити їй [Богоматері – Л.В.] того, кого я люблю більше себе, це мій син, славетний і тріумфуючий Цезар, підкорювач швейцарців" [6, с. 90]. Це дійсно був тріумф "короля-рицаря" – "благородного короля Франциска", як про нього співали в народі [5, с. 85].

Маріньянська битва надихнула сучасників монарха на створення багатьох хвалебних віршів. Про увічнення слави героїв цієї битви потурбувався і сам король. Невдовзі портрети найхоробріших, виконані рукою королівського художника Жана Клуе, були поміщені в "Коментарях про Галльську війну" [4, с. 48 – 49]. Варто звернути увагу на те, що сам твір, створений в 1519 – 1520 рр. Франциском дю Муленом та Альбертом Піжжем, теж проводить паралель між Франциском I та Гаем Юлієм Цезарем. Навіть назва даного твору співзвучна з латинськими "Commentarii de Bello Gallico" Цезаря. Саме в передмові до першого тому французьких "Коментарів" є фраза "славетний та тріумфуючий другий Цезар, завойовник швейцарців", яка також має місце в "Щоденнику" [10, с. 60]. Цілком очевидно, що даний твір був популярний в придворних колах, а "славетний та тріумфуючий" Франциск в образі Цезаря став доволі звичним для його сучасників. Луїза Савойська своїм "Щоденником" додатково обґрунтувала право Франциска на це славетне ім'я.

Франциск I зумів досить вдало використати результат своїх успіхів на міжнародній арені у внутрішньополітичних питаннях, зокрема, в питанні збільшення свого впливу на галіканську церкву. Король розпочав переговори з Папою Римським, Левом X, наслідком яких було підписання Болонського конкордату. [2, с. 44]. Луїза Савойська не могла оминати увагою таку знакову акцію політики монарха. Так, 11 грудня 1515 р. Франциск прибув до пікардійського містечка Булонь-ля-Грасс. Луїза повідомляє: "В четвер, 13 грудня 1515 року, Папа Лев, відслужив месу в присутності мого сина; наступної п'ятниці була зібрана консисторія, де угода була підтверджена та схвалена вищезгаданим Левом, добрим намісником і апостолом Ісуса Христа" [6, с. 90].

Зовсім інше емоційне навантаження несе повідомлення графині за липень 1519 р.: "В липні 1519 року, Карл V, син Філіпа, ерцгерцога Австрійського, був вибраний королем Римлян [імператором Священної Римської імперії – Л.В.] в місті Франкфурті, після того, як Імперія протягом п'яти місяців залишалась без правителя. Мабуть, на те була воля Божа, що Імперія так довго була без правителя, і ми залишили її в руках Ісуса Христа, якому вона і належить, і нікому іншому!" [6, с. 91].

Луїза повідомляє про вибори імператора Священної Римської імперії. Питання обрання нового правителя Імперії постало ще в січні 1519 р. після смерті імператора Максиміліана. Титул імператора Священної Римської імперії не був спадковим. Згідно з Золотою булою 1356 р. імператора вибирала колегія з семи курфюрстів: три духовних (архієпископи Майнцу, Триру та Кюльну,) та чотири світських (король Богемії, пфальцграф Рейнської області, герцог Саксонський та маркграф Бранденбургський) [2, с. 179]. На той момент Карл вже успадкував значну частину території Священної Римської імперії. Йому належали Нідерланди, Франш-Конте, Кастилія з її американськими колоніями, Арагон, Неаполітанське королівство та інші землі, які до того ж

оточували територію Франції майже з усіх боків [4, с. 203]. Тому вибори, в яких брав участь і Франциск I, мали для Франції стратегічне значення. Зауважимо, що ніякої згадки про участь Франциска в них та його невдачу в "Щоденнику Луїзи Савойської" немає.

Франциск I, не зважаючи на сильні позиції іспанського короля, намагався залучитися підтримкою виборців. З березня місяця він активізував переговорний процес, який розпочався задовго до смерті Максиміліана. 12 травня він одночасно надсилає листи архієпископу Триру [9, с. 464 – 465] та маркграфу Бранденбурзькому [9, с. 466 – 467], проте Франциск, не маючи такої фінансової підтримки, як його конкурент, не пропонував конкретної суми. Ще ближче до виборів, 15 травня був відправлений лист до пфальцграфа Рейнської області. Не зважаючи на згадку про попередні домовленості між ними, король не робить чітких пропозицій [9, с. 468 – 469].

Виборчу кампанію Карла I Іспанського спонсорували Фуггери та інші впливові банкіри, тому його шанси на перемогу виявились більш реальними [5, с. 119]. На голосуванні 28 червня 1519 р., після 10 днів переговорів, обціянок та шантажів, більшість курфюрстів віддали свої голоси за Карла I, який відтоді став імператором Священної Римської імперії, Карлом V [5, с. 119].

Отже, додаткові джерела показують, що Франциск I Валуа брав активну участь у боротьбі за імператорський престол. Очевидно, що обійшлося не без витрат з боку французької корони, проте ця акція для Франциска завершилась невдачею. Тому Луїза Савойська свідомо оминає даний факт життя свого "славетного та триумфуючого Цезаря". Зазначимо, що в її коментарі немає прямої критики Карла V, проте вона все ж ставить під сумнів його право та гідність займати це місце. Графиня наголошує, що Імперія належить лише Богові, "і нікому іншому!". Її схвильованість вказує й інтонація цієї фрази, яка значно вирізняється на фоні емоційно стриманого тексту "Щоденника".

Прикладами такого ж свідомого підбору фактів, що було спрямовано на створення образу "триумфуючого Цезаря" можуть бути зустріч Франциска з Генріхом VIII в "Золотому таборі" та битва при Ля-Бікоцці. Так, Луїза відзначила в "Щоденнику" вагому на той час подію: Франциск, як "імператор у своєму королівстві" [1, с. 143], організував пишний прийом англійському королю Генріху VIII, що ввійшов в історію як зустріч в "Золотому таборі" [8, с. 30]. Останнього дня травня 1520 р., як повідомляє графиня, Франциск прибув до Ардру, який на латині називався *Ardea*, а король Англії прибув до Кале – *Caletum* або *Portus Itius*. Описуючи цю подію, графиня знову ж проводить паралель між Франциском та Цезарем, посилаючись при цьому на "п'яту книгу його [Цезаря – Л.В.] Коментарів" [6, с. 91]. Ця зустріч була надзвичайно важливою для Франциска, адже після поразки на виборах першочерговим завданням для нього стало залучення союзників для майбутньої боротьби проти Габсбургів. Проте не зважаючи на всі почесті, які Франциск організував англійському королю, той все ж вступив у союз з Карлом V.

Л. Ващук, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ОБРАЗ "ТОРЖЕСТВУЮЩЕГО ЦЕЗАРЯ", "БЛАГОРОДНОГО КОРОЛЯ ФРАНЦИСКА", ПО "ДНЕВНИКУ ЛУИЗЫ САВОЙСКОЙ"

В статье проанализирован созданный Луизой Савойской образ Франциска I – "славного и торжествующего Цезаря". Определены основные мотивы и цели, которыми руководствовалась Луиза, формируя этот образ.

Ключевые слова: Франциск I, Луиза Савойская, дневник, образ, "торжествующий Цезарь".

Іншим фактом, який підтверджує наше твердження, є відсутність будь-якої згадки про битву при Ля-Бікоцці, під час якої французька армія, в складі якої було 16 тис. швейцарських найманців, намагавшись відновити контроль над Міланом, зазнала нищівної поразки [8, с. 38]. Зазначимо, що битва відбулась 27 квітня 1522 р., а "Щоденник Луїзи Савойської" доведений до грудня 1522 р., тому ця подія цілком вписується в хронологію даного твору. Очевидно, що графиня навмисне уникає тих коментарів, які затьмарюють образ її "триумфуючого Цезаря", та акцентує увагу на тих подіях, які прославили Франциска I, якими він відзначився в історії.

Таким чином, "Щоденник Луїзи Савойської" транслює образ монарха, який втілює в собі славу, триумф та справедливість. Документ є наслідком свідомого наміру графині возвеличити свого сина. Джерело інформує про найбільш славні моменти життя Франциска I, в той час як багато знакових подій з негативними для французької корони наслідками залишилися поза увагою. Підтвердженням цього є закінчення "Щоденника" на подіях 1522 р., який був рубіжним між "часом успіху" та "великою кризою" в правління Франциска.

Королева-мати старанно попрацювала над формуванням образу "триумфуючого Цезаря". Луїза провела аналогію між її "славетним" сином та видатним полководцем та політичним діячем римської держави. Порівняння Франциска I з Цезарем, в свою чергу, ставить в один ряд їх політику, спрямовану на територіальне об'єднання держави, в тому числі за рахунок завоювань сусідніх територій, та зміцнення особистої, для Франциска – абсолютної, влади. Також асоціація Франциска з Цезарем підсилює іншу ідею графині – гідності сина титулу імператора Священної Римської імперії. Луїза Савойська демонструє свою незгоду з результатами виборів. Окрім Франциска I, вона довіряє таку важливу посаду лише Богу, "і нікому іншому!". В цілому, образ, створений графинєю з допомогою дрібних сюжетів-мазків, вимальовує портрет цілеспрямованого та амбітного монарха XVI ст., в умовах постсередньовічної трансформації суспільного та політичного устрою.

Список використаних джерел

1. Ле Руа Ладюри Э. История Франции. Королевская Франция. От Людовика XI до Генриха IV. 1460 – 1610. – М., 2004.
2. Arlette G. La France du XVI siècle. 1483 – 1598. – Paris, 2006.
3. Blum A., Lauer P. La Miniature française aux XV et XVI siècles. – Paris et Bruxelles, 1930.
4. Bourquin L. La France au XVI siècle 1483 – 1594. – Paris, 1996.
5. Jacquart J. François I. – Paris, 1988.
6. Journal de Louise de Savoie // Nouvelle collection des mémoires pour servir à l'histoire de France, depuis le XIII-e siècle jusqu'à la fin du XVIII-e / Par J.F. Michaud, J.J.-F. Poujoulat. – Paris, 1838. – Tome V. – P. 87 – 93.
7. John F. Freeman. Louise of Savoy: a case of Maternal opportunism // The Sixteenth Century Journal. – Vol. III. – Oct. 1972. – № 2. – P. 77 – 98.
8. Lemonnier H. Henri II, la lute contre la Maison d'Autriche 1519 – 1559. – Paris, 1983.
9. Ordonnances des rois de France. Règne de François Ier. – Paris, 1916. – T. II: 1517 – 1520.
10. Myra Dirkman Orth. Francis Du Moulin and the Journal of Louise of Savoy // The Sixteenth Century Journal. – Vol. XIII. – 1982. – № 1. – P. 55 – 66.

Надійшла до редколегії 11.06.13

L. Vashchuk, Post-graduate student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

AN IMAGE OF "TRIUMPHANT CAESAR", "KING FRANCIS NOBLE" BY "DIARY OF LOUISE OF SAVOY"

The article analyzes an image of Francis I as a "glorious and triumphant Caesar" created by Louise of Savoy. It identifies the main motives and goals that pushed the countess to create this image.

Keywords: Francis I, Louise of Savoy, diary, image, "triumphant Caesar".

УДК 930.1 (470+571)"17"

О. Воловик, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

НЕВРОЖАЇ ЯК НАСЛІДКИ АНОМАЛЬНИХ ЯВИЩ ПРИРОДИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ XVIII СТ.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

В статті аналізується стан наукового дослідження проблеми неврожаїв XVIII ст. в Російській імперії спричинених аномальними явищами природи.

Ключові слова: клімат, неврожай, голод, історіографія, Російська імперія.

Проблема впливу аномальних явищ природи на різні сфери життя Російської держави у XVIII ст. на сьогодні є слабо вивченою. Основна складність дослідження полягає у розпорошеності інформації, як в джерелах, так і в літературі. Однак і доступні матеріали мало кого спонукали до спеціальних досліджень цієї теми. Звертаючись до вказаної теми, дослідники порушували окремі аспекти даної проблематики або подавали природно-кліматичні явища в контексті певних подій та процесів. Та, незважаючи на всі зазначені перепони, вчені XIX – XX ст. все ж таки зробили чималий внесок у вивчення цієї проблеми.

До історіографічного аналізу даної теми науковці, як правило, звертались в контексті своїх дисертаційних робіт [5, 32, 41, 44]. До відомих нам розвідок варто віднести питання дослідження концептуальних питань впливу природного чинника на історичні процеси [3, 41]. Актуальність дослідження не викликає сумніву з огляду на появу нових галузей наукового пізнання пов'язаних із впливом та значенням природного фактора [1, 36].

Завдання нашої статті полягає в спробі дати загальну характеристику пласту літератури, яка так чи інакше висвітлює питання впливу аномальних явищ природи на соціально-економічне та політичне життя Російської імперії.

Проблема ролі природного фактора у житті суспільства формувалась паралельно із становленням географічної науки як такої. Наукове вивчення даного питання бере свій початок з XIX ст., періоду коли в Росію почали проникати західні вчення, в тому числі позитивізм. Першопрохідцями дослідження даного аспекту на теренах Російської імперії були вихідці із німецької географічної школи К. Бер, К. Ріттер та Ф. Ратцель. Ключові ідеї вчених зводились до того, що весь хід історії визначається природним середовищем [3, с. 26-27], а вирішальне значення в поширенні цивілізацій мали ріки [8].

Послідовниками географічного напрямку серед російських дослідників були такі відомі вчені як С. М. Соловйов (1820–1879), В. О. Ключевський (1841–1911), Л. І. Мечников (1838–1888). В своїй більшості вони продовжували ідеї відомих французьких та німецьких вчених. Особливості звичаїв, характеру, психології народу С. М. Соловйов намагався виводити із суворості кліматичних умов [39]. В. О. Ключевський розширив спектр дії природних факторів до господарського та політичного устрою [19]. Розвиток ідей К. М. Бера отримало своє продовження в роботі Л. І. Мечникова присвяченій розвитку цивілізацій. В цілому новизна поглядів вченого полягала у спробі виявити міру впливу фізико-географічного середовища на розвиток цивілізації, до-

слідити реальний зв'язок між природним середовищем та соціальною еволюцією [24]. Питання єдності людини й природи, зв'язки природного середовища з виникненням та існуванням цілих держав і етносів знайшли своє відображення в роботах історика й географа, Л. М. Гумільова. Власне появу етносів він виводив із природного середовища в межах якого люди виробили певну систему вмінь та звичаїв, що і призвело до поділу людства на окремі утворення. На його думку, зміна клімату може змінити історичну перспективу не менше, ніж прийняття християнства [13].

Ідеї відомих істориків були більшою мірою філософськими концепціями, які зводилися до теоретичного зображення історичного процесу в контексті впливу природного та географічного середовища. Згодом постала необхідність в більш практичних дослідженнях, які б наглядно демонстрували роль впливу аномальних явищ природи на певні історичні процеси в минулому.

Особливе місце в історіографії теми займають дослідження неврожайних років, голоду, як наслідків впливу несприятливих природно-кліматичних умов. Ця проблема була надзвичайно актуальною для аграрної країни. Уперше вона була порушена в працях відомого російський науковця В. Н. Лешкова. Автор вдається до аналізу громадських, духовних та світських заходів у зв'язку з неврожайними роками на основі літописів і законодавчих актів [23]. Однак, автор розглядає проблему природних катаклізмів з точки зору права, не вдаючись до аналізу причин неврожаїв та їх впливу на життя народу, що, проте, жодною мірою не зменшує його внеску у розгляд проблеми та дає нам змогу зосередитись на дослідженні цих питань.

В 1858 р. за ініціативою Імператорського Російського географічного товариства було опубліковано статтю священика Н. Словцова, в якій у хронологічній послідовності перераховуються випадки неврожаїв по всій території Росії з 1024 по 1854 роки. До найважчих наслідків неврожаїв автор відніс голод і похідне від нього, а саме: хвороби, смертність, людожерство, міграції населення, розбій, непокоря владі, дорожнеча, падіж худоби [38].

Після неврожайних 1885 р. і 1890-х рр. відбувається активізація вузькопрофільних досліджень, присвячених неврожам минулого та сьогодення. Виникає державний запит на дослідження голодних років для вироблення раціональних методів забезпечення продовольством населення. В даному світлі з'явилась стаття В. Н. Щепкіна в якій вперше було зроблено спробу порівняльного аналізу заходів уряду під час голодних років [42]. Серед безлічі робіт, опублікованих у ці роки,